

O'ZBEK XALQ ERTAKLARINING O'ZIGA XOS XUSUSIYATLARI

Asadov Asadbek Murodjon o'g'li

Sharof Rashidov nomidagi Samarqand davlat universiteti

4-bosqich talabasi

<https://doi.org/10.5281/zenodo.14777796>

So'z san'atining dastlabki namunalari insoniyat nutqi paydo bo'lishi bilan yuzaga kela boshladi. Ertak termini Mahmud Koshg'ariyning XI asrda yozilgan "Devonu lug'otit turk" asarida etuk shaklida uchraydi va biror voqeani og'zaki tarzda hikoya qilish ma'nosini bildiradi. Hozir fol'kloristik termin sifatida ertak so'zi qabul etilgan bo'lsa-da, Surxondaryo, Samarqand, Farg'ona o'zbeklari orasida matal deb yuritiladi. Buxoro atrofidagi tuman va qishloqlarda, shuningdek, boshqa ellardagi ikki tilda (o'zbek va tojik tillarida) so'zlashuvchi aholi orasida ushuk deb ataladi. Xorazmda varsaqi, Toshkent shahri va uning atrofida cho'pchak termini ham ishlatiladi. O'zbeklar orasida ertak, matal, cho'pchak terminlaridan boshqa yana hikoya, afsona, o'tirik, tural kabi atamalar uchraydi. Alisher Navoiy asarlarida afsona, ertak va masal ma'nolarida cho'rchak so'zi ishlatilganki, u ham cho'pchak so'ziga to'g'ri keladi. Cho'pchak kichik hikoyalarni to'plash, hikoya qilish, topish, izlash ma'nosida bo'lgani uchun ba'zan topishmoq o'rnida ham qo'llangan.

Biz ushbu maqolamizda xalq og'zaki ijodining qadimiy janrlarida biri bo'lgan ertak janri haqida va bu janrning o'ziga xos xususiyatlarini tahlil qildik.

Kalit so'zlar: ertak, matal, cho'pchak, ushuk, cho'rchak, voqeabandlik.

Ertaklar xalqning necha-necha ming yilliklar davomidagi hayotiy tajribalarini umumlashtirgan holda uning ijtimoiy ongida, estetik didida, axloqiy qarashlarida e'tiqodida kechgan o'sish-o'zgarishlarning badiiy tarixi sifatida ayricha ahamiyat kasb etgan. Shu bois hozir ham miriqib tinglanadi, sevilib o'qiladi, eng muhimi, navqiron avlodning ma'naviy-axloqiy kamol topishida beqiyos ta'sir ko'rsatib kelmoqda.

Ertaklar xalq ijodining epik turiga kiradi. Uning o'ziga xos xususiyati – voqeabandligi, biror voqeani mukammal hikoya tarzida bayon qilishidir. ertaklar turmush voqeligini ajoyib va g'aroyib, jozibali qilib, kishilarda badiiy zavq uyg'otadigan holda aks ettiradi.

Ertak fol'klor asari. Shuning uchun ham xalq og'zaki ijodiga xos barcha sifatlar: kollektivning ijodiy mahsuli bo'lib, ko'pchilik tomonidan aytilishi, og'zaki yo'l bilan tarqalishi, an'anaviylik, ijodchisining noma'lumliligi – anonimlik, bir syujetning xalq orasida bir qancha variantlarda ijro etilishi – ertaklarga ham xosdir.

Turli davrlarda ertaklar ham turlicha o'zgarishlarga uchrab kelganlar. Shu sababdan ertaklarning g'oyaviy yo'nalishi, qahramonlarining vazifalari o'zgarib, yangidan-yangi versiyalar yuzaga kelib turadi. Buning ustiga har bir ertak aytilganda ijrochining ijodiy qobiliyati, dunyoqarashi, turmush voqeligini aks ettira olishi, ertak an'analarini qay darajada bilishi, tajribasi, psixologik holatlariga qarab turib yangidan tug'iladiki, natijada bir ertakning o'zi bir necha variantlarda xalq orasida yashab yuradi. Ertaklarning badiiy formasi va poetikasi o'ziga xos bo'ladi.

Ertakchilar xayoliy "uchar gilamlar"ni aeroplanlar ixtiro qilinmasdan necha asrlar ilgari, afsonaviy tez harakatlarni parovoz, gaz va elektromotorlar bunyodga kelmasdan birmuncha vaqt ilgari bilgan edi... Fikrimcha, insonning ajoyib xususiyatlaridan biri – ... "faraz"ni ham fantaziya, "uydirma" vujudga keltirib tarbiyalagan.

Fantastika ertak mezoni, uning joni va qonidir. ertaklar fantastikaning tutgan o'rni, me'yor va funktsiyasiga qarab ikki guruhga bo'linadi. Birinchi guruhga fantastika elementlari ustun bo'lgan ertaklar, ikkinchisiga esa, fantastika elementlari kuchsiz, element shaklida keladigan yoki umuman bo'lmaydigan, hayotiy uydirmalar asosida yaratilgan ertaklar kiradi. Hayvonlar haqidagi ertaklar bilan sehrli ertaklar syujeti ko'proq fantastik voqealar asosiga qurilgan. Maishiy va hajviy ertaklar syujeti asosida esa, hayotiy voqealar yotadi. Birinchi guruhdagi ertaklar ("Yoriltosh", "Cho'loq bo'ri", "Oltin sandiq" va boshqalar) tom ma'nodagi ibtidoiy tushunchalar mazmunini aks ettiradi. Ikkinchi guruhdagi ertaklar ("Malikai Husnobod", "Uch og'ayni botirlar", "Uch yolg'onda qirq yolg'on") esa, asosan, ijtimoiy mazmunni ifoda etadi.

Ertaklarda voqealar asosan mo'jizali tarzda ifodalanadi. Binobarin, mo'jiza yoki fantaziya voqea va hodisalarni hayot bilan bog'lab, haqiqat, ozodlik, to'g'rilik, odamiylik kabi didaktik g'oyalarni tashviq etadi, syujet rivojiga kuch bag'ishlaydi, tinglovchi e'tiborini o'ziga jalb qilib, ajoyibotlar olamiga olib kiradi, shirin tuyg'ular dunyosiga g'arq etadi.

Ertak ijrochiligining xarakterli belgilaridan biri shundaki, hikoya qilinayotgan voqea va hodisalar aytuvchi va tinglovchi tomonidan "bo'lgan voqea" deb emas, balki "muqarrar bo'lmagan hodisalar", deb tushuniladi. Shuning uchun ham ertaklarda voqea va hodisalarning bo'lib o'tgan o'rni va zamoni noaniq, umumiy tarzda ifodalanadi. Bundan tashqari, ertaklarning zamon va makon e'tibori bilan yuzaga kelgan o'rni ham turlicha. Ularning tili va stili shakl va mazmuniga ko'ra o'zaro farq qiladi. U yoki bu ertakni qaysi turga taalluqli ekanini aniqlash uchun uning asosida bo'lgan uydirmaning davr e'tibori

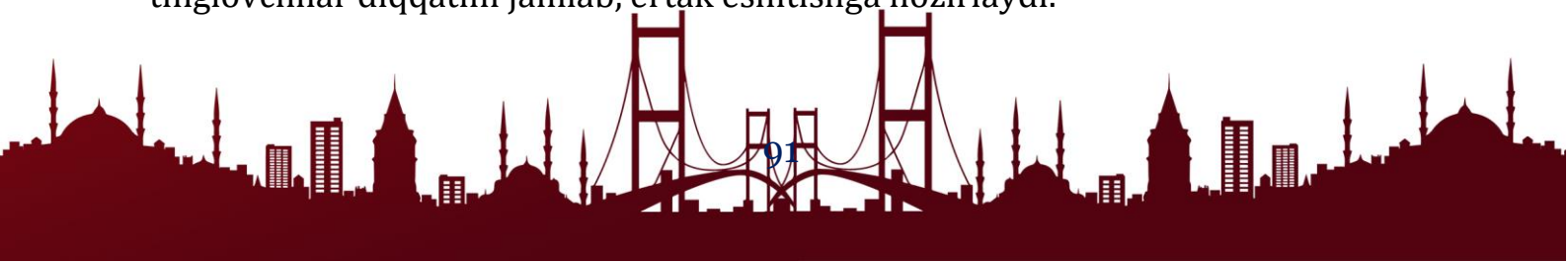

bilan tashkil topgan o'rnini aniqlash, hayot haqiqatiga bo'lgan munosabati va asosiy funktsiyasini belgilash lozim bo'ladi. Masalan, sehrli ertaklar hamda hayvonlar haqidagi ertaklar bilan ishqiy-sarguzasht tipidagi yoki hajviy ertaklarning mustaqil janr sifatida tashkil topishi ham turli xil davrlarga to'g'ri keladi. Shuning uchun ham har xil davrda yaratilgan va turli xil jamiyat qatlamlari ta'sirini o'zida saqlagan "Kenja botir", "Qilich qora", "Qiron aka", "Malikai Husnobod", "Bulbuligo'yo", "Ur to'qmoq", "Chol bilan kampir", "Bo'ri bilan tulki", "Qo'ng'iz bikach", "Baxtli kal" kabi ertaklarning syujet sostavi, xarakteri, obrazlar sistemasi, tili va hikoya qilish uslubida o'xshash va farqli tomonlar mavjud. Negaki, ertak o'zining taraqqiyoti davomida ba'zi bir motiv, obrazlarni yo'qotishi, yangi-yangi belgilarni qabul qilishi mumkin, ba'zan esa an'anaviy elementlar yangicha talqin etilgan bo'ladi. Xullas, har bir ertakning syujet tuzilishi, uning g'oyaviy mazmuni, badiiy vositalarning o'ziga xos tomonlari u yoki bu davrni hamda u yoki bu turga xos xususiyatni ko'rsatib turadi. "Zumrab bilan Qimmat" yoki "Oltin tarvuz" kabilar, asosan sehrli ertaklardir. Biroq asosiy qahramonlar qiyofasi, ularning xatti-harakatlari hajviy ertaklarning bosh qahramonlarini eslatadi. Lekin bu ertaklarda hajviy ertaklarda bo'lganidek, aql-idrok, tadbirkorlik ustun emas, aksincha, fantastik uydirmalar asar echimida hal qiluvchi vazifalarni o'taydi. Bu belgi ularni hajviy ertaklardan ajratib turadi. Demak, satira va yumorni faqat hajviy ertaklarga xos belgi deb qaramaslik kerak. Chunki satira va yumor sehrli va hayvonlar haqidagi ertaklarda ham mavjud. Faqat ularning u yoki bu ertaklardagi mazmun darajasi, ishlatilish o'rne, maqsad, vazifalarini e'tiborga olish kerak. Shundagina u ertak qaysi bir turga xos ekanligi ma'lum bo'ladi.

Turli xalqlar ijodida o'xshash syujetli ertaklarni ko'p uchratish mumkin. Bunday ertaklarning tema va obrazlar sistemasi o'ziga xos aynanlikka ega. Bularni ko'proq "sayyor syujetli ertaklar" deb yuritiladi. Biroq ular qanchalik o'xshash bo'lmasin, badiiy shakl, obrazlar talqini, til vositalari jihatidan o'zaro farq qiladi. Ularda har bir xalqqa xos an'ana, milliy kolorit, falsafiy-estetik qarashlar namoyon bo'ladi. Bu xildagi o'xshash syujetlar u yoki bu xalqning bir xildagi iqtisodiy, ijtimoiy-tarixiy taraqqiyot yo'lini bosib o'tganligidan kelib chiqadi.

Ertaklar o'ziga xos tuzilishi bilan ajralib turadi. Ayniqsa, kirish qism, boshlama, tugallamalar alohida ko'zga tashlanadi.

Kirish qismi, avvalo, ertakchining mahoratini ko'rsatadi, qolaversa, tinglovchilar diqqatini jamlab, ertak eshitishga hozirlaydi.

Boshlama ertakning dastlabki qismini ta'riflaydi. ertaklarda an'anaviy boshlama voqeaning qayvaqt bo'lib o'tganini bildirmaydi, noaniq, umumiy tarzda ifodalaydi: "Sizga bog' bo'lsin, bizga hayot, zamonlarning zamonida, qadimlar ayyomida, bir podshohi zolim bor ekan". Ba'zan boshlama qisqa bo'ladi. "bir bor ekan, bir yo'q ekan, bir podachi bor ekan". Ba'zan esa, u voqelik bilan qo'shilib ketadi. "O'tgan zamonda bir podshoh yakka o'zi ovga chiqib, ov qilib yurib, uzoqda bir narsa ko'ribdi".

Hayotiy-maishiy ertaklarda esa boshlama nihoyatda ixcham va sodda. Bunda ham voqelikning bo'lib o'tgan vaqti noaniq. Biroq sirlilik sezilmaydi, hayotiylik hukmron. Voqea bo'lib o'tgan joy va qahramon nomi aniq hamda to'liq beriladi. Bu syujet asosini tashkil etgan voqea va hodisalarning realligini, tabiiyligini ko'rsatadi. "Zomin yurtida bir boy bor ekan, u boyning xizmatkori bo'lar ekan". "Boltaboy akasi Teshaboyni ochlikdan o'ldirgan zolim boydan o'ch olish uchun boyning hovlisiga qarab to'g'ri yo'l olibdi". Ko'rinadiki, boshlama bayonida personajlarning kim ekani, kasb, amal, laqablari ma'lum bo'ladi.

Demak, hayot haqiqati bilan bog'liq bo'lib, fantastik hamda hayotiy uydirmalar asosiga qurilgan, didaktik g'oya tashuvchi og'zaki hikoyalar ertak deb ataladi. ertaklar obrazlar talqini, g'oyaviy mazmuni va konflikti, syujet va kompozitsiyasi, fantastik uydirmaning o'rni va funktsiyasi hamda tili va stiliga ko'ra shartli ravishda hayvonlar haqidagi etaklar, sehrli ertaklar, hayotiy-maishiy ertaklarga bo'linadi.

Zarururiy adabiyotlar:

1. O'zbek xalq og'zaki poetik ijodi (X.Razzoqov, T.Mirzaev, O.Sobirov, K.Imomov). Toshkent: «O'qituvchi» nashriyoti, 1980-yil.
2. H.Zaripov. Fozillar fazilati. 1969-yil.
3. O'zbek xalq ertaklari. Toshkent: "Fan" nashriyoti, 1969-yil.
4. M.Afzalov. O'zbek xalq ertaklari haqida. Toshkent: "Fan" nashriyoti, 1974-yil.
5. B.Sarimsoqov. O'zbek adabiyotida saj. Toshkent, 1978-yil.
6. Qadimgi afandi latifalari. T., 1993.
7. Qodirov M. O'zbek xalq og'zaki dramasi. T., 1963. YAna: Xalq qo'g'irchoq teatri. T.: G'ASN, 1979; Masxaraboz va qiziqchilar san'ati. T.: "O'qituvchi", 1981, 36-57- va 123-204-b.
8. O'zbek xalq maqollari // O'XI. T.: G'ASN, 1989.
9. "O'zbek xalq ijodi" ruknida FACH tomonidan nashr etilgan ertaklar to'plamlari: "Suv qizi" (1966), "Oltin olma" (1966), "Gulpari" (1969), "Kulsa-gul", "yig'lasa-dur" (1983), "Oltin beshik" (1985), "Zumrad va Qimmat" (1988), "Luqmoni hakim" (1998).

10. “O‘zbek xalq fantastikasi” ruknidagi to‘plamlar: “Oymomoda ajdaho” (1-kitob, 1983), “Qora dev” (2-kitob, 1984), “Ilon pari” (3-kitob, 1985), “Yonar daryo” (4-kitob, 1986), “Samo tulpori” (5-kitob, 1987), “Guliqahqah” (6-kitob, 1988), “Sehrli qiz” (7-kitob, 1989).

